

مركز
البحر
الاحمر

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده هنرهای تجسمی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته ارتباط تصویری

عنوان

بررسی ویژگی های بصری حروف در کتیبه های گچبری

دوره سلجوقی

استاد راهنما

مصطفی اوجی پور

استاد مشاور

دکتر غلامعلی حاتم

نگارش و تمقیق

مصطفی اصل روستا

شهریورماه 1391

تعهد نامه

اینجانب **مصطفی اصل روستا** اعلام می دارم که تمام فصل‌های این پایان نامه و اجزاء مربوط به آن برای اولین بار (توسط اینجانب) انجام شده است. برداشت از نوشته‌ها، کتب، پایان‌نامه‌ها، اسناد، مدارک و تصاویر پژوهشگران حقیقی یا حقوقی (فارسی و غیرفارسی) با ذکر مأخذ کامل و به شیوه تحقیق علمی صورت گرفته است.

بدیهی است در صورتی که خلاف موارد فوق اثبات شود مسؤولیت آن مستقیماً به عهده اینجانب خواهد بود.

امضاء

تاریخ

تشکر:

با سپاس فراوان از اساتید محترم دانشگاه که در جهت رشد و شکوفایی قدم بر می دارند، خصوصا استاد عزیز مصطفی اوجی پور که همت و تلاش و صبرشان در این عرصه ستودنی است و مشاور اینجانب در این رساله آقای دکتر غلامعلی حاتم و نیز از اساتید خودم در گروه ارتباط تصویری و دیگر دوستانی که هر کدام در به اتمام رسیدن این رساله تلاش نمودند.

چکیده:

در تزئین نمای آثار معماری اسلامی علاوه بر نمادی سنتی بصری، کتیبه ها نقش آرایشی مهمی ایفا می کنند. خوشنویسی در ایران همانند خاور دور یک هنر مهم و البته بنیادی شمرده می شود. شاهکارهای درخشان و پر جاذبه هنر گچ بری چه از نظر تکنیک، نحوه کاربرد و اجرا و چه از نظر نگاره ها و نقش ها در زمان حکومت سلجوقیان که در اوج زیبایی است، دارای ارزش فنی بسیار مهمی است، کتیبه های عظیم نیز به خط و حروف کوفی و دیگر خطوط اسلامی که آراسته به انواع تزئینات اسلیمی می باشد، منتهی شده است.

پژوهش حاضر با بهره مندی از روش تحقیق کیفی به توصیف در خصوص هنر دوره سلجوقی، خاستگاه و پیشینه آن پرداخته و سپس با نگاهی جستجوگرانه به عنصر کتیبه و کتیبه نگاری و نیز جستاری در انواع خطوط اسلامی در ابنیه آن دوره سعی در شناسایی و تحلیل عناصر بصری آثار را دارد. نمونه های منتخب، تصاویری از کتیبه های گچبری در ابنیه با جایگاه مکانی گوناگون می باشند که مورد بررسی قرار گرفته است.

نتیجه کلی پژوهش بیانگر آن است که انواع قلم های ثلث، کوفی و نسخ در ترکیبات متنوع از نظر بصری با نگاره های اطراف رابطه کاملاً هماهنگ و متناسبی دارد و حتی به تنهایی نیز به لحاظ ترکیب بندی پایدار است.

واژگان کلیدی: گچ بری، کتیبه نگاری، سلجوقی، خط کوفی

فهرست مطالب

چکیده..... 1

فهرست مطالب..... 1

.....

ب

فهرست تصاویر.....

.....

و

مقدمه..... 1

.....

1

فصل اول: کلیات..... 3

طرح مساله..... 4

پیشینه تحقیق..... 5

اهداف کلی و تفصیلی..... 6

سوالیات کلی..... 6

.....

6

روش تحقیق..... 6

فصل دوم: کلیاتی درباره معماری دوره سلجوقی

8

پیشینه ی تاریخی سلجوقی

9

هنر ساجوقی

11

معماری ایران در سده های نخستین اسلام

15

تزئینات و معماری در مساجد دوران اسلامی

17

معماری دوره سلجوقی

21

بناهای مذهبی

22

بناهای غیر مذهبی

26

تزیینات وابسته به معماری

28

آجرکاری

30

کاشیکاری

31

گچبری

31

محراب های گچبری دوره ی سلجوقی

33

تکنیک در تزیینات گچبری و آجرکاری

36

فصل سوم: کتیبه نگاری و گچبری و بررسی آن در ابنیه ی دوره

سلجوقی.....39

معماری اسلامی و نقش عناصر تزئینی به خصوص کتیبه در آن

41

عنصر کتیبه در گچبری سلجوقی

42

تطابق زیبایی خط و کتیبه

44

ترکیب در کتیبه

45

تنوعات خطوط در کتیبه

46

بررسی جامع در خطوط اسلامی

خط کوفی

48

خطوط کوفی مشرقی

50

خط کوفی مغربی

54

زیبایی شناسی خط کوفی

54

خط نسخ

57

زیبایی شناسی خط نسخ

59

کاربرد خط نسخ در تزئین آثار اسلامی

60

مسجد جامع کبیرقزوین

61

مقصوره ی خمارتاشی یا طاق جعفری

66

مسجد جامع اردستان

70

مدرسه حیدریه قزوین

75

گنبد علویان

79

معماری آرامگاهی

82

تطبیق نوع تزئین محراب گنبد علویان با نمونه های مشابه

83

نیارش به کاررفته در ساخت گنبد علویان

84

فصل چهارم: مورد پژوهشی کتیبه های گچبری دوره ی سلجوقی

87

بررسی مضمون و محتوای نوشتار در خوشنویسی اسلامی

89

کتیبه ی مسجد جامع اردستان

91

کتیبه های ایوان شمالی معروف به صفه صفه

92

جمع بندی و نتیجه گیری

105

نتیجه

106

بخش عملی

.....
109

فهرست منابع و مآخذ

.....
125

فهرست منابع فارسی

.....
125

فهرست منابع غیر فارسی

.....
128

فهرست منابع تصویری

.....
129

فهرست تصاویر

فصل دوم

- تصویر 1-2: نمونه طاق نماهای مدرسه حیدریه 22
- تصویر 2-2: پلان مسجد جامع قزوین از مساجد چهار ایوانی 24
- تصویر 3-2: پلان مدرسه حیدریه قزوین 29
- تصویر 4-2: آجرکاری سردر ورودی گنبد علویان 30
- تصویر 5-2: آجرکاری گوشواره های سردر ورودی گنبد علویان 31
- تصویر 6-2: محراب گچبری گنبد علویان در همدان 35

فصل سوم

- تصویر 1-3: بخشی از کتیبه ایوان جنوبی مسجد جامع اردستان 42
- تصویر 2-3: محراب گچبری مسجد جامع اردستان 43
- تصویر 3-3: بخشی از طاقنمای مدرسه ی حیدریه قزوین 46
- تصویر 4-3: اسفار خمسه به خط عبری 49
- تصویر 5-3: دست نوشته ای به خط سریانی 49
- تصویر 6-3: کوفی ساده (محرر) 51
- تصویر 7-3: کوفی تزیینی، کتیبه آرامگاه پیر علمدار در دامغان 51
- تصویر 8-3: کوفی معقلی (بنایی)، سوره مبارکه اخلاص 52
- تصویر 9-3: کوفی برگدار (مورق)، کتیبه مسجد جامع قزوین 52
- تصویر 10-3: کوفی مزهر، کتیبه مسجد جامع قزوین 52

- 53.....تصویر 3-11: کوفی گره دار(معقد).....
- 53.....تصویر 3-12: کوفی موشح گره دار(کوفی قفل).....
- 54.....تصویر 3-13: برگگی از قرآن کریم به خط کوفی مغربی.....
- 59.....تصویر 3-14: برگگی از قرآن کریم به خط نسخ رقم احمد نیریزی.....
- 60.....تصویر 3-15: محراب الجایتو.....
- 63.....تصویر 3-16: پلانی از مسجد جامع کبیر قزوین.....
- 65.....تصویر 3-17: نماهای دیگری از مسجد جامع کبیر قزوین.....
- 69.....تصویر 3-18: بخشی از کتیبه های دالبری در مقصوره خمارتاشی.....
- 72.....تصویر 3-19: ایوان شمالی مسجد جامع اردستان.....
- 73.....تصویر 3-20: ایوان جنوبی مسجد جامع اردستان.....
- 74.....تصویر 3-21: محراب مسجد جامع اردستان.....
- 76.....تصویر 3-22: مدرسه حیدریه قزوین.....
- 77.....تصویر 3-23: بخشی از محراب میدرسه حیدریه قزوین.....
- 78.....تصویر 3-24: محراب مدرسه حیدریه ی.....
- 80.....تصویر 3-25: بخشی از گچبری و تزیینات محراب گنبد علویان.....
- 86.....تصویر 3-26: بخشی از کتیبه گچبری در ستون های گنبد علویان.....
- 86.....تصویر 3-27: محراب پیر بکران.....

فصل چهارم

- 92.....تصویر 4-1: ایوان شمالی مسجد جامع اردستان.....

- تصویر 2-4: تصویر 2-4: ایوان شمالی مسجد جامع اردستان 93
- تصویر 3-4: : آنالیز کتیبه مسجد جامع قزوین 97
- تصویر 4-4: آنالیز کتیبه مسجد جامع قزوین 98
- تصویر 5-4: : آنالیز کتیبه مسجد جامع قزوین 99
- تصویر 6-4: آنالیز کتیبه مسجد جامع قزوین 100
- تصویر 7-4: آنالیز کتیبه مسجد جامع قزوین 101
- تصویر 8-4: آنالیز کتیبه مدرسه حیدریه قزوین 102
- تصویر 9-4: : آنالیز کتیبه مدرسه حیدریه قزوین 103
- تصویر 10-4: آنالیز کتیبه مسجد جامع اردستان 104

مقدمه

از آن جا که غنا و پیشرفت هنرهای تجسمی و به ویژه رشته طراحی گرافیک هر کشوری در هر دوران و موقعیت زمانی به وجود منابع تصویری آن بستگی دارد، می توان گفت تهیه ی مجموعه هایی از نقش مایه ها، موتیف ها، نیز نگاره ها و خط نگاره های ایرانی موجود متضمن ادامه حیات این رشته ها می

باشد. اما لازمه بهره گیری مفید از این منابع عظیم در هر یک از رشته های تجسمی جمع آوری جامع و کامل و مطالعات دقیق و شناخت هر چه بهتر تمامی ابعاد و قابلیت های موجود در آن است. پژوهش هایی که در این خصوص صورت گرفته نسبت به ابنیه و تزیینات معماری موجود بسیار اندک است.

مگز¹ (1983) در کتاب تاریخ طراحی گرافیک این طور می نویسد:

نوشتن تبیین بصری گفتار است. علائم، سمبل ها، تصاویر یا حروف، به روی صفحه نوشته یا رسم می شد، که همه تبیین گفتار و یا حتی اندیشه های ناگفته انسان بود. سخن گفتن محدودیت بیان در زمان و حافظه را در بردارد و در تمام زمان ها و مکان ها قابل انتقال نیست. تا پیش از عصر الکترونیک کلمات گفته شده بدون اثر از خود ناپدید می شد، اما کلمات نوشته شده باقی می ماند. با اختراع نوشتن دو روشنایی به تمدن بشری تایید و نگهداری دانش، تجربه و اندیشه انسان که به دشواری به دست آمده بود، ممکن شد. (4)

"خوشنویسی به عنوان هنر، نتیجه ارتباط نوشتاری است. در دنیای اسلام در طی قرن ها خوشنویسی به عنوان عامل و مصنوع هنری در میان مسلمانان درآمده و حتی در دورانی نیز به عنوان تزیین و زیبا سازی بصری در میان هنر و مصنوعات مردم غیر مسلمان نیز جلوه کرد" (طوسی، ۱۳۸۸، ۸۵).

لازم به ذکر است که بررسی هنر اسلامی که دارای ماهیت دینی و معنوی است نه فقط در بارزترین مظهر آن، یعنی معماری مسجد، بلکه همچنین در عرصه های خوشنویسی، هنر تزیینی² و هنر تصویری³ نمایان شده است. با این حال، هنر اسلامی بیش از آنکه حاوی صور و موضوعات مذهبی باشد، تبلور روح ایمان توحیدی مسلمان است در قالبی انتزاعی. مسلمانان الگوهای اساسی هنرشان را در هر دوره و با هر وسیله ی هنری ممکن برای مقاصد دنیوی نیز به کار گرفته اند. دستاوردهای هنری آنان هم از تنوع بسیار و هم از وحدت بینشی و زیبایی شناختی برخوردار است.

¹. Philip.B.Meggs

².Decorative Arts

³.Visual Arts

فصل اول:

کلیات

طرح مسأله

کتیبه در فن پیکرنگاری بر روی بنای معماری اسلامی متاخرتر مطرح شد. خط می تواند بخش هایی از ساختمان را با مصالح و ظاهری متفاوت، از طریق پیوندهای سمبلیک موجود در متن، و با استفاده از تزیینات به یکدیگر پیوند دهد. در دنیای اسلام، جایگاه خوشنویسی⁴ به خاطر ثبت کننده کلمه خدا در قرآن، از مهم ترین هنر به شمار می رود و از آنجایی که خوشنویسی و کتیبه نگاری⁵ در هنر و معماری اسلامی، تاثیر بسزایی بر یکدیگر دارند؛ به طوری که حتی برخی محققان این دو را با هم بررسی می کنند، ولی آنچه که مسلم است در سیر تحول و تکامل این دو مقوله تفاوت هایی موجود است.

گمان می رود با بررسی و شناسایی سیر تحول این دو هنر در دوره هایی از هنر ایران به خصوص در دوره سلجوقی، به شناخت ویژگی هایی از کتیبه نگاری دست یافت. مطالعات و مقالات در این دوره از هنر ایران صورت پذیرفته است که جای تامل بسیار دارد. عنصر خط در کتیبه ها و موتیف های بکاررفته و جایگاه حروف به عنوان ابزار طراحی گرافیک از این رو مطالعه این دوره می تواند شناخت عمیق تری از کتیبه نگاری و بالطبع طراحی گرافیک در ایران فراهم آورد.

مطالعاتی که تا به حال در این دوره صورت پذیرفته است؛ بیشتر در خصوص فلزکاری و سفالینه ها با تمرکز بیشتر در نقش ها و تزیینات و به ندرت درباره خط و ویژگی های بصری آن به خصوص در کتیبه های گچبری بوده که پژوهش حاضر می تواند با شناسایی و توصیف مشخصه های اصلی و شکل دهنده در این راستا به طور خاص قدم موثرتری در ثبت و فهم تاریخ و جایگاه تایپ در گرافیک ایران را برداشت.

پیشینه ی تحقیق

⁴ . Calligraphy
⁵ . Inscription

در جستجو برای یافتن پژوهش های مرتبط با موضوع پیشنهادی در زبان فارسی و فقط بررسی ویژگی های بصری و جایگاه خط در کتیبه های گچبری دوره سلجوقی تاکنون پایان نامه ای در چند دانشگاه هنر رصد نشد، ولی در حوزه های تاریخی و سیر تطور و تحول خط در ایران و با بررسی نقوش و عناصر تصویری به شرح ذیل و به اختصار بدست آمده است:

در پایان نامه ی جهانگیر سرزراع (1383)، مقطع کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، بیشتر به تاریخ خط و مراحل تکامل، فلسفه و نحوه ایجاد خوشنویسی در ایران و تاثیر متقابل فرهنگی ایران و دیگر کشورها و بعد در یک فصل کتیبه های بنای مسجد النبی قزوین را با موضوع عملی در خصوص پوستره های فرهنگی با امکانات خط پرداخته است.

پایان نامه ی بهناز صوراسرافیل (1362)، مقطع کارشناسی ارشد رشته مدیریت امور فرهنگی به طور خاص سیر تطور و تحول خط در ایران و اثرات آن بر فرهنگ ما و نظریات و فرضیات در خصوص تاریخ خط در ایران را مورد بررسی قرار داده است.

پایان نامه ی فرید رهنما (1384)، مقطع کارشناسی ارشد صنایع دستی، نمادها و رمزهای تصویری کاشی های ایرانی در دوره سلجوقی و ایلخانی و بررسی نقش نمادین تصاویر و نقوش، طرح های انتزاعی با مفاهیم عمیق زیبا شناختی مبتنی بر مبانی دینی پرداخته است.

پایان نامه ی مجید تفرشی (1382) که در خصوص تزیینات گچبری محراب های دوره سلجوقی (حیدریه قزوین) بررسی شده است، متأسفانه در آرشیو پایان نامه ها موجود نبود.

اعظم قدیل (1381)، در دانشگاه الزهرا با موضوع بررسی نقوش سفالینه های دوره سلجوقی به شرح و بسط آن پرداخته است.

اهداف کلی و تفصیلی

هدف کلی تحقیق: